

LILIA CITKO
Białystok

DUALIS W *KRONICE BYCHOWCA* W KONTEKŚCIE BIAŁORUSKIEJ GEOGRAFII GWAROWEJ

Powstała około połowy XVI w. (Ochmański 1967, Czamiarycki 1969), znana zaś z XIX-wiecznego narbuttowskiego (1846) wydania *Kronika Bychowca* stanowi interesujące źródło badań nad procesami kształtowania się języka białoruskiego. Jako zabytek z gatunku tekstów świeckich utrwaliła wiele cech żywego języka, w przeciwieństwie do skrupowanej wzorcami cerkiewnosłowiańskimi literatury religijnej. Analiza zjawisk z zakresu fleksji wskazuje na obecność w latopisie szeregu tendencji innowacyjnych, zmierzających do uproszczenia systemu fleksyjnego języka zachodnioruskiego (Citko 2003: 42). Równolegle jednak system ten wciąż zachowuje pewne cechy archaiczne. Do nich zaliczyć należy niewątpliwie liczbę podwójną.

Odziedziczoną z prasłowiańszczyzny kategorię gramatyczną dualu znały wszystkie języki słowiańskie. Specjalne formy rzeczownika dawały możliwość fleksyjnego wyrażania parzystości-podwójności. Również poszczególne człony grupy syntaktycznej pozostające w związku zgody z rzeczownikiem, tj. przymiotniki, zaimki przymiotne, czasowniki przybierały odpowiednie końcówki dualu. Liczba podwójna obejmowała siedem przypadków, lecz w paradygmacie pewne formy były synkretyczne. Synkretyzm dotyczył: 1) nominatiwu-accusatiwu-vocatiwu, 2) genetiwu-locatiwu, 3) datiwu-instrumentalu.

Większość języków słowiańskich utraciła tę kategorię, zachowały ją jedynie peryferycznie położone oba języki łużyckie oraz słoweński (Stieber 1979: 97). Procesy rozwojowe przebiegające w centrum Słowiańszczyzny spowodowały porównywalny chronologicznie zanik dualu w poszczególnych

językach. W polszczyźnie, jak pisze J. Łoś (1927: III, 3) „liczby podwójnej z żywym poczuciem jej znaczenia używali jeszcze pisarze XVI wieku, potem jednakże formy jej częściowo zanikają”. Na wyraźny regres polskiego dualu w wieku XVII wskazują badania A. Dostala (1954). Formy dualne trafiają się jeszcze niekiedy w tekstach XVIII i XIX w., lecz są wykorzystywane w funkcji stylizacyjnej, np. A. Mickiewicz w *Panu Tadeuszu* w księdze *Zaścianek* użył formy liczby podwójnej: *dwie babie* (Słownik gramatyki języka polskiego 2002: 144).

W zabytkach staroruskich dualis jako żywa kategoria gramatyczna występuje w XIV i XV wieku (Szachmatow 1959: 208). W postaci reliktowej zachowują liczbę podwójną również teksty zachodnioruskie, chociaż coraz częściej jej miejsce zajmuje pluralis (Bułyka, Żurauski 1979: 90).

Zachowane w różnych językach słowiańskich, głównie w nazwach naturalnych par części ciała, formy dawnego dualu, jak np. pol. *oczy, uszy, plecy*, brus. *вочы, вушы, плечы*, ros. *ушy, плечy* traktowane są jako nieregularne formy pluralu. W paradygmacie rzeczownika *ręka* dawny dualis pełni dzisiaj funkcję pluralną: *ręce, rękoma* bądź wyjątkowo syngularną: dzisiejszy locativus *ręku* genetycznie jest locatiwem dualu. Śladowo formy dualu utrwalone zostały również w wyrazach zleksykalizowanych, np. pol. *dwieście*, brus. *дзвечце* (← nominativus dualu liczebnika *dwa* + nominativus dualu liczebnika *sto*) oraz frazeologizmach, por. pol.: *mądrej głowie dość dwie słowie*. Oprócz szczerzątkowo zachowanych form dualnych ślady funkcjonowania tej kategorii pozostały w niektórych końcówkach pluralu. W języku rosyjskim np. dualnego pochodzenia jest końcówka *-a*, częsta w nominatiwie pl. rzeczowników męskich: *бокá, позá, глазá, беpezá* i in.

W szerszym zakresie niż język literacki relikty dualu jako odrębnej kategorii formalno-znaczeniowej przechowały współczesne gwary. W gwarach polskich dualne końcówki praesens czasowników w 1. os. *-wa (ńeśeva)*, w 2. os. *-ta (ńeśeta)* notuje się w zachodniej Lubelszczyźnie, okolicach Tarnobrzega, Puław, Kielc oraz na północnych Kaszubach. Na terenach zachowujących liczbę podwójną czasowników występują też dualne formy zaimków w pierwotnym znaczeniu: gen.-loc. *naju – waju*, dat.-instr. *nama – wama*. W zakresie rzeczownika relikty dualnych końcówek instr. *-ma, -ama*, mających jednak znaczenie pluralu, dość częste są na północnym Śląsku, w zachodniej Wielkopolsce, na północnych Kaszubach (Dejna 1993: 214, 225–228).

Resztki dualu utrzymały się również w części gwar białoruskich. Utrwaliły go rzeczowniki żeńskie i nijakie występujące w połączeniu z liczebnikami *два, дзве, абодва, абедзве* oraz *тры, чатыры*, np. *аб'эдз'в'е кал'ас'э, дз'в'е н'іс'м'э, тры э'ім'э* i in. (Blinawa 1980: 70). Tego typu konstrukcje

powszechne są w gwarach południowo-zachodniej Białorusi, sporadycznie notuje się je w pasie gwar środkowobiałoruskich, zupełnie natomiast nie są znane dialektom północno-wschodnim. Według DABM (mapa 206, 207) północny zasięg występowania form dualu femininów i neutrów określa izomorfa biegnąca wzdłuż linii Wasiliszki–Nowogródek–Stoubcy–Bobrujsk–Rzeczyca–Komaryn.

Zarówno w gwarach, jak i literackiej białoruszczyźnie utrwaliły się formy nazw parzystych części ciała człowieka: *вóчы, вúшы, пл'эчы, кал'ён'і*. W przypadkach zależnych, np. w instrumentalu, dawny dualis *вачыма, пл'ачыма*. również *дз'в'арыма*, współistnieje jako wariant fleksyjny z formami pluralu *вышам'і, пл'ачам'і, дз'в'арам'і*. Podobnie w locatiwie: formy dualne *у вышú, у вачú* występują paralelnie z pluralnymi *у вышáх, у вачáх* (Blinawa 1980: 70).

*
*   *
*

Dualis w postaci reliktovej poświadczony został w języku *Kroniki Bychowca*. W zakresie fleksji imiennej latopis reprezentuje stan porównywalny do tego, jaki obserwuje się w większości zabytków zachodnioruskich XVI–XVII wieku. Z jednej strony dokumentuje on liczne wahania w zakresie końcówek i tematów fleksyjnych, z drugiej, silne tendencje wyrównawcze prowadzące w efekcie do uformowania się typów deklinacyjnych opartych na kategorii rodzaju. Oprócz ogólnych tendencji, wspólnych większości języków słowiańskich, istotną rolę w procesie ewolucji białoruskiego systemu fleksyjnego odegrały zjawiska o charakterze dialektalnym. W przypadku *Kroniki* większość z nich wykazuje wyraźne zbieżności z południowo-zachodnio-białoruskim masywem dialektalnym, np. 1) występowanie w datiwie i locatiwie pluralu masculinów i neutrów deklinacji na *-o-*, *-jo-* akcentowanych końcówek *-om*: *horodom, postom*, *-och*: *peskoch, postoch, kopaczoх, mestcoх*; 2) zachowanie jako bezwariantowej normy dwusylabowej końcówki *-oju/-'eju* w instrumentalu singularis rzeczowników żeńskich i męskich na *-a*: *sestroiu, wodoju, kniahineiu, szyeju, diadeiu*; 3) liczne przykłady zachowywania przez masculina vocatiwu jako żywej kategorii gramatycznej: *brate, kume, Witowte, cesaru, hospodare / hospodaru, kniaże, korolu*; 4) kontynuacja starej końcówki *-a* w nominatiwie pluralis neutrów twardo- i miękkotematowych (wobec *-i/-y* północno-wschodnio-białoruskiego): *deła, wojska, pola*.

Analizując funkcjonowanie dualu w *Kronice Bychowca* należy uwzględnić dwie grupy leksemów: 1) wyrazy oznaczające parzystość naturalną oraz

2) wyrazy wskazujące na parzystość przypadkową, tj. występujące w połączeniu z liczebnikami *dwa, dwie, oba, obie*.

W grupie pierwszej regularne końcówki dualu poświadczono zostały w kilku przykładach:

- a) locatiwie rzeczownika deklinacji **-a**-tematowej *ruku*: *bi bo w ruku ich* 8;
- b) instrumentalu neutrum deklinacji spółgłoskowej *oczyma*: *widiaczy to panowe Litowskije oczyma swoimi* 76.

W przytoczonym wyrażeniu zaimek dzierżawczy *swoimi* przybiera postać instrumentalu pluralis zamiast oczekiwanego dualu. Brak kongruencji w tej grupie syntaktycznej dowodzi, że forma *oczyma* uzyskuje wartość kategoryalną pluralu.

Pozostałe rzeczowniki z grupy nazw parzystych części ciała otrzymują w poszczególnych przypadkach końcówki wyrównane do odpowiedniego paradygmatu pluralnego: **-a**-tematowego, np. w genetiwie: *ruk swoich* 77, accusatiwie: *nemocon na nohi* 66, *dast w ruki* 75, instrumentalu: *rukami poymano* 47, 55, locatiwie: *w rukach nepriyatelских* 60 lub **-o**-tematowego, np. w datiwie: *newiedaiuczy ni oczom* 73.

W drugiej grupie, zawierającej leksemy występujące w zestawieniach z liczebnikami *dwa, oba* przykłady zaświadczeń regularnego użycia dualu są również nieliczne. Do niewątpliwych reliktywów deklinacyjnych liczby podwójnej zaliczyć należy:

- a) nominativus neutrum deklinacji **-o**-tematowej *dwe lete*: *Potom po żywote velikoho kniazia Olgerda dve lete y bolsze minuwszy* 23;

Należy zauważyć, że obok liczby podwójnej rzeczowników oznaczających parzyste części ciała, najdłużej zachowywały się zleksykalizowane formy dualne służące określaniu czasu, np. w polszczyźnie *dwie lecie, dwie godzinie, dwie niedzieli* mogły utrzymywać się do XIX w.

- b) accusativus masculinum deklinacji **-u**-tematowej *dwa syny*: *ja maju dwa syny* 45.

Utrzymanie końcówki dualnej może tu być dodatkowo wsparte analogiczną końcówką pluralu uogólnioną z odmiany męskiej **-o**-tematowej, por. *dwa bobry* 37, *dwa czelowieki* 24. Natomiast w wyrażeniu *dwa syna* 37, również zaświadczone w tekście *Kroniki*, forma rzeczownika przyjmuje analogiczną końcówkę dualną męskiego paradygmatu na **-o-**. Ten model grupy liczebnikowo-rzeczownikowej zachował współczesny język rosyjski. W połączeniu liczebnika *dwa*, później analogicznie także *trzy, cztery* + nominativus dualis rzeczowników **-o**-tematowych miejsce liczby podwójnej, po jej zaniku, zajęła forma genetiwu singularis z identyczną końcówką *-a* (choć różnym akcentem). Język białoruski tymczasem utrwalił w podobnych grupach syntaktycznych rzeczownik w formie nominatiwu

pluralis. Różnicę w tym zakresie, udokumentowaną w zabytkach, dostrzegł już E. Karski (1956: 108) pisząc: „Замечательно, что при числительных *три-четыре*, при которых в русской литературной речи обыкновенно тоже возможны формы двойственного, в старых западнорусских памятниках встречаем только множественное число”. Spostrzeżenia Karskiego potwierdzają przykłady z *Kroniki Bychowca*, w których zarówno liczebnik *dwa*, jak i *trzy*, *cztery* implikuje postać rzeczownika w nominatiwie pluralis, np. *dwa hody* 44, *tyi dwa pany* 48, 51, *tyie try braty* 19, *try hody* 44, *czotyry syny* 19 i in.

c) accusativus femininum deklinacji **-a**-tematowej *dwe sestryczne: on widel u kniazia Semena dve sestryczne jeha krasnych* 36.

Należy jednak podkreślić, iż forma przymiotnika *krasnych* z końcówką genetiwu pluralis nie wykazuje akomodacji z rzeczownikiem, co świadczy o pluralnej funkcji dualu.

d) dualne końcówki właściwe są kilku formom accusatiwu femininów na **-ja-**: *dwe Lachowicy*, por. *meł ieśmy za soboiu try żony, dve Lachowicy, a tretiiuu Nemkiniu* 36; *dwe mili*, por. *y podkali wielikoho kniazia Gidymina, na rece na Otmene na sej storonie Żeymow, dve mili* 14; *dwe nedeli*, por. *y meszał w korola dve nedeli* 62.

Przytoczone formy nie dają się jednak jednoznacznie zinterpretować w związku z brakiem syntaktycznych wykładników potwierdzających ich dualny charakter. Formalnie równe liczbie podwójnej w nominatiwie-accusatiwie są bowiem końcówki pluralu deklinacji na **-a-**, do której femina miękkotematowe zostały wyrównane.

W przypadkach zależnych, poza accusatiwem, *Kronika* nie poświadcza w badanej grupie leksemów przykładów zachowania dualu. Potwierdzają się tym samym spostrzeżenia badaczy zarówno historycznej polszczyzny (Łoś 1927: 3), jak i języków wschodniosłowiańskich (Szachmatow 1959: 211, Bułyka, Żurauski 1979: 90), że kategoria dualu najdłużej utrzymywała się w nominatiwie-accusatiwie.

Rejestr użyc tekstowych dualu po liczebnikach *dwa*, *oba* przedstawia się w *Kronice*, jak wynika z powyższego, dość skromnie. Wyższa jest frekwencja wypierających go form pluralnych. Zamianę liczby podwójnej przez mnogą zaobserwować można w różnych przypadkach i deklinacjach:

- nominatiwie deklinacji na **-o-**: *zmerli dwa braty* 13, deklinacji na **-jo-**: *koroli oba [...] zjedutsia do Głogowa* 61, na **-a-**: *dwe żonki chożywali* 26;
- genetiwie deklinacji **-a**-tematowej: *wzo usi woyska z obu storon byli pohotowe* 39, *z obu storon mnohich pobili* 69;
- datiwie deklinacji męskiej na **-u-**: *tym dwom synom* 63;

- accusatiwie deklinacji na **-o-**: *wziali u nich dwa bobry* 37, *Y panuiuczy welikomu kniaziu Szwidrygaytu dwa hody* 44, na **-a-**: *y wiaznew na obe-dwe storony popuszczaiut* 61, *woysko Litowskoie uczynili dwie haty* 77, na **-u-**: *y zostawit po sobi dwuch synow* 61;
- instrumentalu deklinacji **-a-**-tematowej: *z dwema doczkami korolewna-mi* 64, męskiej deklinacji **-u-**-tematowej: *kniahiniu ieho z dwema sy-ny* 48, *pryiedet k nemu kniaz Olelko z Kopyla, z dwoma syny* 56;
- locatiwie deklinacji na **-ja-**: *nedoszedszy wesi zowemyia Wedroszy wo dwuch milach* 69.

Dualis jako zanikająca kategoria zdołał pozostawić w języku badane-go zabytku ślad swego funkcjonowania również w postaci wariantywnych końcówek niektórych przypadków. Poświadczeń jest niewiele, jednak dla uzupełnienia obrazu użycia tej kategorii w *Kronice* warto je odnotować. Według wzoru datiwu-instrumentalu dualis ukształtowana została końcówka instrumentalu pluralis rzeczownika deklinacji **-ja-**-tematowej *tysiaczma*, por. z *nekolka tysiaczma* 62, *so szestma tysiaszczma* 73.

Zupełnie śladowo zachowuje *Kronika Bychowca* dualis w deklinacji in-nych części mowy oraz w koniugacji. Użycie dualnych form przymiotnika czy zaimka w grupie nominalnej, zaś czasownika jako predykatu nosi, jak wiadomo, charakter wtórny wobec rzeczownika, wymagającego zasady kongruen-cji. Badany tekst nie udokumentował ani jednej formy dualnej przymiotnika lub zaimka rodzajowego. Dwukrotne poświadczenie w instrumentalu liczby podwójnej uzyskał tylko zaimek osobowy *on*: *ima*, por. *neczyni ima miło-sty* 7, *y mnoho wojewania byst mezy ima* 8.

Dwukrotnie zaświadczone zostały w 3. os. dualu formy aorystyczne cza-sowników: *bezasta* oraz *poydosta*, por. *izhna Mindowh synowca swojego Tew-tywiła, i Erdywidu [...] oni może uwedawszyna y bezasta ko kniaziu Danitu y Wasilku* 7; *Daniłoże y Wasilko poydosta ko Nowohorodu* 7.

*

* *

Jak wynika zatem z przytoczonego materiału, dualis w *Kronice By-chowca* jest kategorią wyraźnie regresywną. Regres ów obserwuje się zarów-no w grupie nazw oznaczających parzystość naturalną, jak też w grupie leksemów występujących po liczebniku *dwa, oba*. Mimo oznak cofania się wykazuje on jeszcze pewną żywotność, co może obok innych, zasygnalizo-wanych wyżej zbieżności morfologicznych, stanowić argument za związkiem *Kroniki* z regionem południowo-zachodniej Białorusi. Wśród utrwalonych w latopisie przykładów liczby podwójnej wyraźnym nawiązaniem do gwar

południowo-zachodnio-białoruskich, odznaczają się formy: *dwe lete* oraz postać instrumentalu *oczyma* (będąca wariantem tego przypadku również w literackiej białoruszczyźnie). Sam natomiast proces stopniowego zaniku dualu jest przejawem ogólnej tendencji do upraszczania systemu fleksyjnego języka, jego ewolucji ku klarownie wyrażonej opozycji singularis-pluralis.

LITERATURA

- E. Blinawa, J. Miacielskaja, *Biełaruskaja dyjalektalohija*, Minsk 1980.
- A. M. Bułyka, A. I. Żurauski, I. I. Kramko, *Historycznaja marfalogija biełaruskaj mowy*, Minsk 1979.
- L. Citko, *Uwagi o systemie fleksyjnym rzeczownika w „Kronice Bychowca”*, [w:] Biełarуска-ruska-polskaje supastaulnaje mowaznaustwa, litaraturaznaustwa, kulturałohija, Wiciebsk 2003, cz. I, s. 42–45.
- W. A. Czamiarycki, *Biełaruskija letapisy jak pomniki litaratury*, Minsk 1969.
- DABM – *Dyjalektalahiczny atlas betaruskaj mowy*, Minsk 1963.
- A. Dostál, *Vývoj duálu v slovanských jazycích, zvláště v polštině*, Praha 1954.
- E. F. Karskij, *Biełorusy. Jazyk biełoruskogo naroda*, wyp. 2–3, Moskwa 1956.
- J. Łoś, *Gramatyka polska, cz. III: Odmiennia (fleksja) historyczna*, Lwów–Kraków 1927.
- T. Narbutt, *Pomniki do dziejów litewskich*, Wilno 1846.
- J. Ochmański, *Nad „Kroniką Bychowca”*, [w:] *Studia Źródłoznawcze* XII, Warszawa–Poznań 1967, s. 155–163.
- Słownik gramatyki języka polskiego*, pod red. W. Gruszczyńskiego, J. Bralczyka, Warszawa 2002.
- Z. Stieber, *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*, Warszawa 1979.
- A. A. Szachmatow, *Istoriczeskaja morfologija russkogo jazyka*, Moskwa 1957.